

УДК 811. 161. 2'0+811. 161. 2'28

Сергій ЯЦЕНКО

БОТОТЕРМІНИ В СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (на основі назв ягід)

У статті проаналізовано назви ягід, виявлених у пам'ятках староукраїнської мови, досліджено їх етимологію, простежено мотиви найменування та семантику.

Ключові слова: лексема, номінація, староукраїнська мова, ягода.

Актуальним завданням сучасного мовознавства є різноаспектне вивчення лексики в її сучасному стані та історичному розвитку. До найбільших та найдавніших пластів лексики української мови належать назви рослин, серед яких виділяють тісно пов'язані між собою діалектні та літературні найменування. Серед об'ємної групи бототермінів розглянемо давні назви ягід.

У староукраїнській мові лексема *ягода* виступала із загальним значенням, а для конкретизації продукту вживали супровідні слова. Г. Лукіна, аналізуючи предметно-побутову лексику давніх східних слов'ян, заперечує думку тих істориків матеріальної культури, які стверджували, що «про ягоди писемні джерела мовчать...», аргументуючи тим, що оскільки аналізоване слово мало спільнослов'янський і праслов'янський характер, то з упевненістю можна припустити, що воно функціонувало в живій, а не тільки в книжній мові давньоруського періоду¹. Деякі лінгвісти вважали, що назву *ягода* в той період уживали тільки на позначення плоду винограду (Срезн., 3, 1639). Мовознавці, беручи до уваги те, що в сучасних східнослов'янських мовах лексема має однакову семантику (СУМ, 11, 624;), припускають, що відповідне давньоукраїнське слово також уживали зі значенням «соковитий плід кущових і трав'янистих рослин»².

З такою семантикою номен зафіксовано і в досліджуваній період: *drupa(e)*, *arum*, *ягоди маслы(ч)ніА*, *leptorages*, *ягоды сладкие*, *staphis*, *dis ягода лсная* ⁷ (1642 Л. Слав., 171, 253, 379); *ягода лснаА виннаА* (1650 Л.С.К.-Сат., 539). Водночас він міг виступати і на позначення якоїсь конкретної ягоди, оскільки в перекладній частині словника Є. Славинецький уживає її як синонім до окремих назв: *tor(us)*, *че(р)ничиє*, *ягодичиє*, *виа*, *гроздь*, *ягода* (1642 Л. Слав., 273, 419). У деяких сучасних поліських говірках словом *ягоди* позначають чорниці (Арк. СГ,

¹ Лукина Г. Н. Предметно-бытовая лексика древнерусского языка / Г. Н. Лукина. – М. : Наука, 1990. – С. 118

² Невойт В. И. Названия пищи и продуктов питания в древнерусском языке: дис. ... канд. фил. наук: 10.02.01 / Валентина Ивановна Невойт. – К., 1986. – С. 102.

132), у гуцульських – суниці та полуниці (ГГ, 66), у буковинських – полуниці та суниці лісові (БГ, 685). Аналізована назва пов'язана з псл. **agoda*, похідним утворенням із збірним суфіксом **oda* від незасвідченого імені **aga*. Реконструйоване **aga* етимологічно споріднене з лит. *uoga* «ягода», лтс. *uõga* «т. с.» (ЕССЯ, 1, 58).

Лексема *виноградъ* – одна з найдавніших назв конкретної ягоди в староукраїнській мові. Слово було відоме і в давньоукраїнську епоху з семантикою «насадження кущів цієї рослини, а також узагалі плодових і ягідних культур»³, а плоди цих рослин мали назву *вино*⁴. У ранній період староукраїнської мови лексема *виноградъ* функціонувала з первинним значенням, а також набула семантики «плід»: *и є(ст) мсто где є(ст) тскъ того виногра(д)* (1443 *Дольний Торг*) (ССМ, 1, 175). У цей же час відзначено деривати *виноградникъ* «той, хто займається вирощуванням винограду» та *виноградный* як топонім (ССМ, 1, 175). У XVI ст. у зв'язку з появою номена *виноградар* спостерігаємо семантичний перерозподіл лексем: *виноградникъ* – ділянка землі, де вирощують виноград, а *виноградаръ* – особа, яка вирощує виноград (ІСУМ, 4, 68 – 69). У XVI – XVII ст. лексема *виноградъ* розширила семантику: окрім указаних значень, паралельно з лексемою *виноградникъ* вона позначає ділянку землі, де вирощують виноград, та виступає в переносному значенні «віра, релігія, церква» (ІСУМ, 4, 69). Досліджуючи ойконімію Коломийського району Івано-Франківської області, В. Яцій аргументує, що зафіксовані в XVI – XVII ст. назви населених пунктів «Виноград» утворені від апелятива *виноград* «виноградник»⁵. Досліджувану назву етимологи пов'язують із готським *weinagards* «виноградник», утвореним з основ *wein* «вино» і *gard* «город, сад», спорідненим із псл. **gordъ* «город» (ЕСУМ, 1, 378). Як свідчать документи XIV – XV ст., словами *гороженіє*, *огороженіє* позначали ділянки землі, на яких, зокрема, сіяли зернові культури (ССМ, 1, 253; 2, 74). Слово *городъ* згодом семантично спеціалізувалося як назва місця для вирощування овочевих культур (спершу також плодових і декоративних дерев та кущів)⁶. Хоча аналізована назва була досить продуктивною в досліджуваній період, однак аж до кінця XVIII ст. вона так і не змогла зовсім витіснити свого лексичного конкурента *вино*, який, окрім основного значення «хмільний напій», позначав ягоди винограду: *А таковый пло(д) жизни вчнои, аболи роскоши Нб(с)нои; якѡ гроно вина чѣдногѡ* (1646 *Чернігів*) (ІСУМ, 4, 66). З такою семантикою збережено назву в окремих закарпатських говірках (Сабадош, 38), а в буковинських, окрім цього, вона позначає ще й виноградну лозу, виноградник та виноградний фруктовий напій (БГ, 50). З XVI ст. у пам'ятках досліджуваного періоду зафіксовано термін *гроно* (Т. 604, 611), який пов'язують із псл. **groно* (ЕСУМ, 1, 601). П. Беринда тлумачить вокабулу *пародокъ* як *лторосль, або гроно...або «ягода виннаа не дозрлаа»* (1627 Бер., 80). А з середини XVII ст. під впливом польської мови (пол.

³ Євтушок О. М. Народна будівельна лексика західного Полісся / О. М. Євтушок. – Рівне, 1990. – С. 48.

⁴ Небойт В. И. Названия пищи и продуктов питания в древнерусском языке: дис. ... канд. фил. наук: 10.02.01 / Валентина Ивановна Небойт. – К., 1986. – С. 102

⁵ Ястремська Т. Традиційне гуцульське пастухування / Т. Ястремська. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008 (Серія «Діалектологічна скриня»). – С. 152.

⁶ Карпова В. Л. Семантична еволюція назв рослин у староукраїнській мові / В. Л. Карпова // Мовознавство. – 1982. – № 2. С. 48.

groно)⁷ назва паралельно функціонує з початковим проривним **г'**: *гроно* (1627 Бер., 28). У XIV ст. із такою ж семантикою, а також зі значенням «виноградне гроно» зафіксовано назви *грездъ*, *грезнь* (СДрЯ, 2, 386 – 387). У сучасних південно-західних українських говорах таку функцію виконують слова *грезн*, *грезен*, *грезно*, *грозно* (Чоп., 60). В опрацьованих джерелах сушений виноград позначають словом *розинки*: *пА(т) хлбовъ прАжмєныхъ, ѥ кошъ розинковъ* (с. XVII ст. б.м.н.) (КІСУМ). Назва через польське посередництво запозичена з нім. *rosine* «родзинка», що походить від фр. *raisin* «виноград», яке зводиться до лат. *racetus* «виноградне гроно, гілка, лоза» (ЕСУМ, 5, 101). Варто зазначити, що в одній із пам'яток невідомий автор пропонував у піст утримуватися не тільки від вина, але й виноградного грона та родзинок: *мѣжъ, або жєна ... абы сА постили ... ѡт вина ѥ ѡт всего што оупоить може воздержатсА мають: ягодъ винныхъ свжихъ ани сухихъ сти не бѣдѣтъ ... ѡт розинки ажъ до ягодки - сти не бѣдѣтъ* (с. XVII ст. б.м.н.) (КІСУМ). До появи назви *розинки* її функцію виконувало словосполучення *сушеное вино*⁸. Із XVI ст. на позначення сушених ягід винограду паралельно вживали слово *изюмъ*. Контексти пам'яток дають підставу констатувати, що позначувану реалію споживано просто як ягоду: *изю(м) ... // ... кто т ягоды чАсто естъ то(т) силен тло(м) бывае(т)* (XVI ст.), а також використовувано як один з інгредієнтів для приготування страв: *то(т) плѡ(д) варє(н)ъ в вод ... и сахаро(м) // по(д)сытивъ и в то всыплємъ изюмъ ... и то хлебаємъ (там же)* (ІСУМ, 13, 96). У російській мові назва з'явилася значно пізніше (1731 р.)⁹. Слово запозичено з кримсько-татарської мови¹⁰. Сучасна українська літературна мова на позначення сушених ягід успадкувала дві назви – *родзинки* (СУМ, 8, 593) та *ізюм* (СУМ, 4, 15).

Порівняно пізно в староукраїнських текстах засвідчено прадавні номени *малина* та *ожина*. Можливо, перший опосередковано засвідчено в антропонімі *Малина* (1490 ССМ, 2, 572). Безумовно, назви дерев й відповідних ягід виявлено з середини XVII ст.: *mora maticana* малини, *ожини* (1642 Л. Слав., 273), *rubus купина малини, ожини* (356), *batos ожини* (101).

Лексема *малина* (від псл. **malina*) загальноприйнятої етимології не має: її зіставляють із лит. *melynas* «синій», лтс. *melns* «чорний, брудний»; пов'язують також із лат. *vorut* «шовковиця, ожина», з псл. **malъ* «малий» (ЕСУМ, 3, 372). У сучасній номенклатурі вона позначає багаторічну чагарникову ягідну рослину з кисло-солодкими запашними ягодами та ягоди цієї рослини (СУМ, 4, 607).

Слово *ожина*, пов'язане з псл. **ežina* (від **ežъ* «їжак»), пояснюють наявністю в рослини колючок (ЕСУМ, 4, 165). З початковою семантикою «багаторічна кущова або напівкущова колюча рослина з дугоподібними гілками та їстівними плодами; ягоди цієї рослини» лексема функціонує в сучасній літературній мові (СУМ, 10, 643), має також досить чітку лексичну й

⁷ Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / В. В. Німчук. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 256.

⁸ Німчук В. В. Лексика давньоруської мови / В. В. Німчук // Історія української мови. Лексика і фразеологія. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 70.

⁹ Тагив М. Т. Наблюдения над употреблением слов тюркского происхождения в русских письменных памятниках XVI – XVII вв. / М. Т. Тагив // Тюркизмы в восточнославянских языках. – М.: Наука, 1974. – С. 156.

¹⁰ Там само.

територіальну диференціацію в говорах слов'янських мов¹¹.

Латинську назву шовковиці Є. Славинецький переклав словами *черничіє, ягодициє* (1642 Л. Слав., 273). Проте перше слово – безсумнівний церковнослов'янськ *чръница* «шовковиця» (SJSTSL, 4, 887). Щодо перекладу другого – пор.: українське діалектне найменування *ягодове дерево* *Morus sp.* (Кобів, 280).

У кінці XVII ст. зафіксовано слово *шовковиця*, що позначало дерево та його їстівні ягоди (К. 3., 267). Бототермін тюркського походження (Ф. 4, 127). Слово утворене від прикметника *шовковий* і мотивоване використанням листя шовковиці для годівлі шовкопряда¹². У народних говорах функціонують інші слова з такою ж семантикою: полонізм *морва* – через посередництво польської мови запозичено з латинської; лат. *morus* «шовковиця» походить від гр. *μωρον* «т. с.», спорідненого з вірм. *mor* «ожина», д.-в.-н. *tur* «шовковиця» (ЕСУМ, 3, 511); мадяризм *еперя, ипир'а, еперка* (Закарпаття; уг. *eperfa* «шовковиця», буквально «ягідне дерево») ¹³. У сучасній нормативній номенклатурі *шовковиця* – назва поширеного в помірних і субтропічних зонах земної кулі листяного дерева з їстівними плодами та солодких або кисло-солодких білих, рожевих або темно-фіолетових соковитих ягід цього дерева (СУМ, 11, 507).

Відповідником сучасного слова *суниця* виступала назва *землениця*, яка в досліджуваній період зафіксована з XVI ст.: *Ѡраче по ла(т). ... а по рѣски зѣмленица (XVI ст.)* (ІСУМ, 11, 224). Староукраїнська назва утворена так, як і *суниця*, яка є продовженням псл. **sonica*, утвореного за допомогою суфікса *so* «су» від *нісь* «обернений униз», пор.: **niknōti* «никнути, схилитися додолу, нахилитися» (букв. «поникла, нахилена до землі ягода»). Інші назви *суниці* (*поземка, позьомка, землянка, земляника*), а також рос. *земляника*, пол. *rozīotka* зумовлені тим, що її плоди никнуть до землі. Є й інші думки мовознавців, які виводять аналізоване слово з **samonika*, зіставлене з російським *сам* і *возникнуть* «виникнути», тобто така, яка сама виникає (ЕСУМ, 5, 476). У сучасній номенклатурі досліджуваній номен позначає трав'янисту багаторічну рослину, яка цвіте білими квіточками й дає соковиті ягоди червоного або рожевого кольору та відповідно ягоди цієї рослини (СУМ, 9, 842).

Дослідниками історії мови в пам'ятках XVII ст. на позначення ягід виявлені також лексеми *смородина (XVII ст.), poreczki* (к. XVII ст.)¹⁴, *agrisis, агрисъ, зеліє пре(с)ла(д)коє* (1642 Л. Слав., 76), *агрис* (К. 3., 267). Припускають, що слово *сморода* (*смородина*) могло функціонувати і в давньоукраїнській мові, оскільки археологічні знахідки (зерна смородини при розкопках у Новгороді) свідчать про вживання позначуваної реалії в Київській Русі. Окрім цього, дані всіх слов'янських мов дозволяють реконструювати псл. **smorda, *smordina*¹⁵. Назва *смородина* пов'язана зі словом *смород*, тобто «ягода, яка має сморід

¹¹ Марчук Н. Й. Способи номінації ожини в говорах слов'янських мов / Н. Й. Марчук // Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі (XV респ. діал. нарада). – Житомир, 1983. – С. 205.

¹² Сабадош І. В. Формування української ботанічної номенклатури / І. В. Сабадош. – Ужгород, 1996. – 192 с. – Бібліогр.: С. 74.

¹³ Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / В. В. Німчук. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 259.

¹⁴ Сабадош І. В. Формування української ботанічної номенклатури / І. В. Сабадош. – Ужгород, 1996. – 192 с. – Бібліогр.: С. 77.

¹⁵ Сабадош І. В. Формування української ботанічної номенклатури / І. В. Сабадош. – Ужгород, 1996. – 192 с. – Бібліогр.: С. 29.

(запах)» [241, с. 108]. Номен *агрис* запозичено через ст.-пол. *agrest*, яке первинно мало значення «кисле вино з недозрілого винограду», а пізніше *агрис* – італ. *agresto* «недозріле гроно» (ЕСУМ, 1, 47; Ф., 1, 60; Вг., 3). У сучасній українській літературній мові лексеми *агрис* та *смородина* зберігають давнє значення (СУМ, 1, 18; СУМ, 9, 417).

Отже, виявлені в пам'ятках староукраїнської мови назви ягід є давніми, більшість із них відносяться до праслов'янської спадщини, пройшли тривалий шлях розвитку, зазнали різних семантичних змін і продовжують функціонувати в сучасній українській мові.

Список використаних джерел та їхніх умовних позначень

Арк. СГ – Аркушин Г. Л. Силенська гуторка. Топоніміка, люди, мова / Г. Л. Аркушин. – Мельбурн: Спадщина, 1994. – 190 с.

БГ – Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н. В. Гуйванюк. – Чернівці: Рута, 2005. – 688 с.

Бер. – Лексикон словенороський Памви Беринди / [Підгот. тексту і вступ. ст. В. В. Німчука]: Надрук. з вид. 1697 р. фотомех. способом. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 271 с.

ГГ – Гуцульські говірки. Короткий словник / Відповідальний редактор Я. Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: В 7 т. – К.: Наукова думка, 1982 – 2006. – Т. 1 – 5.

ІСУМ – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: В 13 т. – Львів, 1994 – 2006. – Т. 1 – 13.

К. З. – Зинівійв К. Вірші. Приповіді посполиті / [Підгот. тексту І. П. Чепіги; Іст.-літ. коментар В. П. Колосової]. – К.: Наук. думка, 1971. – 391 с.

КІСУМ – Картотека Словника української мови XVI – першої половини XVII ст. / Зберігається в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів).

Кобів – Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин / Ю. Кобів. – К.: Наук. думка, 2004. – 800 с.

Л. Слав. – Славинецький Є. Лексиконъ латинський Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / [Підгот. до друку В. В. Німчук]. – К.: Наукова думка, 1973. – С. 59 – 420.

Л.С.К-Сат. – Славинецький Є., Корецький-Сатановський А. Лексикон словено-латинський // Там же. – С. 423 – 541.

РБС – Русско-белорусский словарь / [Под. ред. чл. АН БССР Я. Коласа, К. Крапиви, П. Глебкі. – М.: Госиздат. иностр. и нац. словарей, 1953. – 787 с.

Сабадош – Сабадош І. В. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району / І. В. Сабадош. – Ужгород: Ліра, 2008. – 480 с.

СДРЯ – Словарь древнерусского языка (XI – XIV вв.) / Гл. ред. чл.-кор. АН СССР Р. И. Аванесов. – М.: Русский язык, 1988. – Т. 1 – 4.

Срезн. – Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка / И. И. Срезневский. – Слб., 1893 – 1912. – Т. 1 – 3.

ССМ – Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.: У 2 т. – К.: Наукова думка, 1977 – 1978. – Т. 1 – 2.

ССРЛЯ – Словарь современного русского литературного языка : В 17 т. – М. – Л. : Изд-во АН СССР : Наука, 1948 – 1965.

СУМ – Словник української мови: В 11 т. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980. – Т. 1 – 11.

Т. – Історичний словник українського языка / За ред. Є. Тимченка. – Ч.; К.: Держвидав. України, 1930 – 1932. – Т. 1.

Ф. – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / [Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева]. – М.: Прогресс, 1964 – 1973. – Т. 1 – 4.

ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков: Праслав. лекс. фонд / Под. ред. О. Н. Трубачева. – М.: Наука, 1974 – 2007. – Вып. 1 – 33.

Br – Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego / A. Brückner. – Warszawa: WP, 1957. – 806 s.

SJStSL – Slovník jazyka staroslověnského. – Praha: Academia, 1966 – 1982. – D. 1 – 3.

Сергей Яценко

***Бототермины в староукраинском языке
(на основании названия ягод)***

В статье проанализированы названия ягод в староукраинском языке, исследовано их этимологию, проведены паралели с номенами, распространенными на других территориях, рассмотрены мотиви номинаций та семантика.

Ключевые слова: лексема, староукраинский язык, номинация, ягода.

Sergiy Yatsenko

***Botanical terms in the Old Ukrainian language
(on the basis of the names of berries)***

The article analyzes the names of berries, which were educed in the memorandums of the Old Ukrainian language, discovers their etymology, traces the reasons of the names and semantics.

Key words: lexeme, Old Ukrainian language, nomination, term, semantics.